

Inhoud

Inleiding: Van gabberij tot mop 9

- I **Lachende Hollanders** 13
Verdwenen vrolijkheid 13
De etiquette van het lachen 15
Alledaagse humor 23
- II **Humor in woord en beeld** 26
Lectuur als amusement 26
De bloei van het kluchtboek 32
Visuele humor 48
- III **Aernout van Overbeke en zijn moppen** 55
Aernout van Overbeke 55
De Anecdota 66
Autobiografische humor 74
Niemand wordt gespaard 85
- IV **Tegenstelling en omkering** 95
Recht en krom 95
Man en vrouw 107
Ouder en kind 123
Ziek en gezond 129
Eigen en vreemd 141
Hemel en hel 150
- V **Besluit: We moeten weer lachen** 159
- Noten** 165
Illustratieverantwoording 190

© 1997 Rudolf Dekker en
Uitgeverij Wereldbibliotheek bv, Amsterdam

Omslagontwerp: Joost van de Woestijne
Omslagillustratie: Cornelis van Haarlem, *Pieter van der Morsch*

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or by any other means, without written permission from the publisher.

ISBN 90 284 1785 0

De oude moppen zijn meestal de beste...

Gerard Reve, *Een eigen huis*

Inleiding

Van gabberij tot mop

Historici zijn doorgaans ernstige mensen. Op de studiezalen van de Koninklijke Bibliotheek wordt weinig gelachen. Sterker nog, het is er streng verboden. Bezoekers beklagen zich daar echter niet over, ze komen er immers niet om zich te laten amuseren. Dat was in elk geval niet mijn bedoeling, toen enkele jaren geleden tussen de politieke traktaten door een merkwaardig zeventiende-eeuws handschrift op mijn lessenaar belandde. Onder de vage titel *Anecdota* bleek een verzameling verbazend platte grappen schuil te gaan. Verder lezend ontdekte ik dat de auteur, de obscure dichter Aernout van Overbeke, allerlei bekenden uit zijn omgeving op de hak nam. Ik nam mij voor dit zijspoor later verder in te slaan.¹

Over Aernout van Overbeke en zijn *Anecdota* is weinig of niets geschreven. Toch hebben enkele vooraanstaande neerlandici het handschrift in het verleden in handen gehad. Zij hebben hun naam in de kافت van het manuscript geschreven, zoals bezoekers van de studiezaal dat vroeger gewoon waren. Waarschijnlijk vonden ze de inhoud te onfatsoenlijk om erover te schrijven. Misschien was er ook een andere reden. Het uitbundige plezier dat uit Van Overbokes moppen spreekt, laat zich moeilijk rijmen met het gangbare beeld van de cultuur van de Gouden Eeuw: calvinistisch, ernstig, bedaard en zo nodig heldhaftig. Natuurlijk zijn er ook de komedies van Bredero en de schilderijen van Jan Steen, maar het is typerend dat bijvoorbeeld Johan Huizinga in zijn opstellen over de Nederlandse beschaving uit de zeventiende eeuw daarmee geen raad wist. Het werk van Steen zweeg hij vrijwel dood. Later hebben kunsthistorici diens schilderijen met het gangbare beeld in overeenstemming gebracht door ze iconografisch te duiden: Jan Steen was volgens hen eigenlijk een fatsoenlijk moralist die op zijn doeken misstanden aan de kaak stelde. Een andere oplos-

sing is om dergelijke schilderijen en platvloerse toneelkluchten te zien als een contrapunt, dat juist het ernstige karakter van de dominante Nederlandse cultuur benadrukte. Weer anderen lossen de paradox op door de toenmalige Hollanders af te schilderen als een hypocriet volkje.

Deze reacties zeggen echter meer over onze tijd dan over de zeventiende eeuw. Om figuren als Aernout van Overbeke en Jan Steen goed te begrijpen, dient een weggemoffeld aspect van de Gouden Eeuw naar voren te worden gehaald: de vrolijkheid. *Lezing van de Anecdota* maakt duidelijk hoe belangrijk humor in de cultuur van de zeventiende eeuw is geweest. Samen ergens om lachen is een graadmeter van wederzijds begrip. Meelachen met Aernout van Overbeke kan ons daarom de cultuur van zijn tijd beter doen begrijpen.

De moppen van Aernout van Overbeke vormen een goede wegwijzer door het komische van het zeventiende-eeuwse Holland. Maar met de benoeming van de *Anecdota* als moppen doet zich al het eerste probleem voor. Het handschrift heeft geen titel. Een bibliothecaris beschreef het ooit als een verzameling anekdoten. De moderne lezer zal eerder van moppen spreken. Beide benamingen zijn problematisch. Eigenlijk is er geen goede term te vinden, en dat is des te vreemder gezien de wonderbaarlijke woordenrijkdom die de Nederlandse taal op dit gebied kent.

Grap, grol, mop, bak, poets, kwinkslag, geintje, zotheid zijn maar een paar voorbeelden van de vele woorden waarmee iets leuks kan worden aangeduid. De Nederlandse taal kent hiernaast nog tientallen andere woorden waarmee allerlei nuances kunnen worden aangegeven. Dit brede scala van woorden en termen maakt duidelijk hoe belangrijk humor in onze samenleving is. Kennelijk bestaat er een grote behoefte om hierover met precisie te kunnen spreken.

Woorden zijn niet statisch, maar hebben hun eigen geschiedenis. Het woord 'mop', bijvoorbeeld, heeft pas laat in de negentiende eeuw zijn intrede gedaan. Dan verschijnen de eerste moppenrubrieken in tijdschriften. Het woord gold echter als onbeschaafd en werd meestal gebruikt in de zin van een schuin liedje. Over een mopje muziek spreekt men tegenwoordig zelden meer. Thans betekent het woord mop een kort komisch verhaaltje dat in enkele zinnen naar een pointe toegaat.

Ook andere termen uit het tegenwoordige taalgebruik, zoals grap en grol, duiken pas in de negentiende eeuw op.

Veel woorden kregen in de loop van de tijd een andere betekenis. Geest werden ooit alle mensen genoemd met een goed verstand. Pas later werd die term uitsluitend toegepast op degenen die dat verstand aanwendden om anderen aan het lachen te maken. Betekenisverschuiving zien we ook bij de woorden 'guit', 'schalk' en 'schelm'. Aanvankelijk waren dat vreselijke scheldwoorden (schalk was misdadiger; schelm was kring), later betekenden ze niet meer dan grappenmaker.

De Nederlandse woordenrijkdom op het gebied van de humor is sterk toegenomen door te lenen uit andere talen. Uit het Italiaans komt scherfs, uit het Frans komt farce, uit het Duits komt witz en uit het Jiddisch komt geintje. Deze leenwoorden hadden vaak zelf al een lange geschiedenis doorgemaakt. Het Duitse Witz duidde in de zeventiende eeuw op talent voor een vlotte conversatie. Pas later ontstond de betekenis mop.

Verschillende termen komen uit de medische sfeer. Het inmiddels verouderde woord 'luim' hangt samen met het Franse 'lune' (maan) en het Engelse 'lunatic' (maanziek). De stand van de maan werd geacht van invloed te zijn op geestesziekten. Het woord gek heeft nog steeds twee betekenissen: grappig en waanzinnig. Het begrip humor, ontleend aan het Latijn, is van oorsprong ook een medisch begrip. De 'humores' waren de vier lichaamszappen. Wanneer de balans van deze zappen verstoord was, kon dat, naar men meende, leiden tot een (te) vrolijk humeur of tot abnormaal – en dus lachwekkend – gedrag.

De diversiteit in aanduidingen voor allerlei schakeringen van het komische is toegenomen, maar er zijn ook woorden in onbruik geraakt. Een voorbeeld is het middeleeuwse 'boert'. Het woord werd tot in de negentiende eeuw gebruikt, maar kreeg steeds meer een pejoratieve betekenis in de zin van platte, vulgaire grap. Woorden als 'kortswijl', 'gabberij' en 'snakerij' verdwenen geheel uit de taal. Ook de term 'kamper ui' roept niet veel meer wakker, maar vroeger stond de bevolking van deze plaats bekend om haar domheid, vandaar de betekenis grap. Het oude woord 'jok' in de betekenis van 'grap' is in de negentiende eeuw verdwenen. In plaats daarvan ging men spreken van humor. Bij het werkwoord 'jokken' verdween daardoor de betekenis 'grappen maken' en bleef de betekenis van 'onwaarheid spreken'.

Deze verschuivingen in terminologie zijn lastig voor de historicus. Allereerst is er het probleem van anachronistisch taalgebruik. Wanneer we een modern woord als mop toepassen op de humor van de zeventiende eeuw, moeten we ons ervan bewust zijn dat de term toen nog niet bestond, en, sterker nog, dat we wellicht spreken over een vorm van humor die toen niet bekend was. Met andere woorden: is niet alleen het woord 'mop', maar ook datgene wat we ermee aanduiden een product van de onze tijd? Omgekeerd blijkt het niet eenvoudig te zijn om de betekenis van woorden als 'frats', 'foef', 'trek', 'kuur' en 'tuil' in de zeventiende eeuw precies te reconstrueren. Vermoedelijk zijn niet alleen veel termen, maar ook verschillende vormen van humor uit de Gouden Eeuw voorgoed verdwenen.

In de hoofdstukken I en II zullen we zien hoe sterk het beeld was van de vrolijke Hollander, zowel in binnen- als buitenland. Vervolgens zullen we de opkomst van Holland als centrum van amusementsdrukwerk schetsen, met de nadruk op de kluchtboeken, die met hun korte komische verhalen voorlopers zijn van moderne moppenboeken. Wie schreven en drukten zulke boeken, wie lazen ze? En wat was de rol van humor in het dagelijks leven? Wie maakten grappen, waarover gingen die, wie vormden de toehoorders en bij welke gelegenheden tapt men mensen moppen? Enkele dagboekfragmenten geven een aanwijzing. Vervolgens komt de onvermijdelijke vraag waarom deze vrolijkheid verdwenen is. Het offensief tegen het lachen, dat door theologen en moralisten werd ingezet, heeft daarin een belangrijke rol gespeeld.

In hoofdstuk III wordt Aernout van Overbeke nader voorgesteld, de rijke koopmanszoon die zich ontpopte tot een halve bohémien, maar toch een hoge functie in de Verenigde Oost-Indische Compagnie verwierf. Aernout van Overbeke, die zowel moppen noteerde, als de psalmen vertaalde, was de verpersoonlijking van de schijnbare contradictie tussen ernst en luim, die men meent te zien in de Gouden Eeuw. Tot slot, in hoofdstuk IV, zullen enkele thema's uit Van Overbeke's *Anecdota* nader worden bekeken. We komen daardoor te weten waar Van Overbeke en zijn vrienden – en vriendinnen – zo uitbundig om moesten lachen. En door hun lachen krijgen we meer en nieuw inzicht in het leven in de zeventiende eeuw.

I

Lachende Hollanders

Verdwenen vrolijkheid

In een recente bundel essays over de verschillen in humor tussen een aantal landen ontbreekt Nederland.¹ Vermoedelijk meende de samensteller dat er niets over ons land te melden was. Nederlanders gelden immers bij uitstek als een humorloos volk. Een bekend socioloog typte de Nederlanders in de jaren dertig als een 'vreugdeloos volk dat zelden vrolijk is'.²

Het wereldverbreide beeld van de humorloze Hollander heeft een lange geschiedenis. Een Duitse reiziger constateerde al in 1833: de Hollander 'ist von Natur unempfänglich gegen den Witz'.³ Een Engelsman schreef ruim een eeuw eerder: 'The Dutch are more famous for their industry and application, than for wit and humour.' Een ander concludeerde: 'There is more sense than wit, more good nature than good humour.'⁴ Een Frans reiziger meende in het midden van de achttiende eeuw: 'Le caractère de leur esprit est froid et lourd.'⁵

Nederlanders dachten er zelf niet anders over. De predikant Willem Ockerse noemde in 1797 de Nederlander een 'koel, bedaard, droog flegmaticus' met een afkeer van 'luidruchtige vermaken en uitbundige vrolijkheden'. Deze landaard had volgens hem zijn weerslag op de Nederlandse letteren, die het 'echt komieke' misten. Ockerse wees erop dat er een eeuw eerder, rond 1700, wel goede stukken geschreven waren in het genre van *le bas comique*. De teloorgang van deze traditie verklaarde hij uit een verandering in het Nederlandse volkskarakter, dat vroeger 'zeer veel grover, woester, dierlijker' was.⁶ Dat geluid horen we vaker. J.H. Halbertsma constateerde in 1844: 'Onze voorouders waren veel vrolijker dan wij.' Jan ter Gouw betreunde het in 1871 dat 1 april nauwelijks

meer werd gevierd: de helft van de mensen is nu te verstandig en de andere helft te braaf.⁷

Het beeld van de Nederlander was in de zestiende en zeventiende eeuw inderdaad veel vrolijker dan daarna. Desiderius Erasmus schreef in zijn *Lof der zoftheid* dat zijn landgenoten de bijnaam van zotten hadden en dat Hollanders en Brabanders vrolijker in de omgang waren dan welk ander volk ook.⁸ De Italiaan Lodovico Guicciardini noemde Nederlanders 'zeer gezellig en vol humor', ze praten 'grappig en kluchtig', en waren soms zelfs al te vrolijk naar zijn smaak.⁹ In een Duitse beschrijving van weinig later vinden we hetzelfde beeld.¹⁰ Volgens een Engelsman, schrijvend rond 1650, heeft de Hollander 'heel veel praats': 'Hij kletst en lacht, en vertelt zijn grapje of kluchtje zittende in een herberg of kroeg.' Een ander noemde ze 'clownish'.¹¹

Volgens de Engelse gezant William Temple, die een kwart eeuw later schreef, had de Nederlander twee gezichten. Overdag was hij ernstig, maar de avonden besteedde hij aan verstrooiing, waarbij fors drankgebruik hem deed ontzinken.¹² Maar vrij platvloers vond hij de Hollanders wel. Vaak legde men toen een verband tussen volkskarakter en klimaat; dat de Hollanders dom, wreed en drankzuchtig waren, werd geweten aan de kou, de regen en de drassigheid alhier.¹³ Hun 'grove kost en boerse, plumpe opvoeding' hadden hen beroofd van 'geest en aardigheid'. In Engelse toneelstukken vervult de Hollander dikwijls de rol van clown en wordt hij opgevoerd als een domme, hebzuchtige, op seks beluste, dronken dikzak.¹⁴

Hollanders zelf zagen dat wat genuanceerder. Men was zich er bijvoorbeeld al van bewust dat allerlei groepen hun eigen humor hadden. Dat blijkt uit de inleiding van een kluchtbundel uit 1644, waarin de auteur schrijft dat hij zijn materiaal gezocht heeft in Amsterdamse herbergen en kroegen.¹⁵ Hij somt er dertig op, stuk voor stuk gefrequenteerd door een ander publiek, waar telkens andere moppen werden verteld. In een nette herberg hoorde hij anekdoten over koningen en heren. In een andere gelegenheid bestond het gezelschap uit advocaten en procureurs. Eenvoudiger clientèle was te vinden in kroegen met namen als 't Helletje' en 't Smoockgat', waar het grover toeging. In sommige kroegen zag de schrijver komedianten optreden, 'die elk om 't hardst potsen verhaalden en verzen uitbromden'. Hij bezocht ook een kroeg waar de waard zelf de voornaamste moppentapper was. Deze lijst

was niet aan de fantasie ontsproten, want verschillende van de genoemde kroegen hebben werkelijk bestaan. De auteur maakt scherpe onderscheide tussen de humor van elite en volk, en tussen kroegen waar de bezoekers zelf grappen maken, en die waar professionele grappenmakers optreden.

De Hollandse humor van de zeventiende eeuw uitte zich ook in de schilderkunst, zoals onder meer beoefend door Jan Steen. In het buitenland werden dergelijke schilderijen met hun afbeeldingen van onordelijke huishoudens, vechtende boeren, piskijkende doktoren en herberg- en bordeellaferelen eveneens populair. In Engeland stonden ze bekend als 'Dutch drolleries'. In binnen- en buitenland was men het erover eens: de Hollanders waren een vrolijk volkje.

Het contrast tussen de vrolijke Nederlander van de Gouden Eeuw en zijn sombere nakomelingen is opmerkelijk. Aan het einde van de zeventiende eeuw heeft zich kennelijk een omslag voorgedaan in de beeldvorming van de Nederlander. Deze omslag hing samen met een nieuwe houding ten aanzien van humor, die tot uitdrukking kwam in theologische geschriften, etiquetteboeken en moralistisch-literaire werken. Wat was er veranderd in de regels van het lachen?

De etiquette van het lachen

Hervormde theologen hadden een uitgesproken mening over humor en lachen. Illustratief is de opvatting van Gisbertus Voetius (1588-1676), predikant en hoogleraar te Utrecht. Deze orthodoxe calvinist bekeek het lachen kritisch: het mocht, mits met mate. Maar hoe minder, hoe beter, want wie op aarde veel lachte, zou schreien in het hiernamaals. Een van zijn argumenten was de constatering dat Christus nooit gelachen heeft, omdat daarover niets in de bijbel te vinden is. Noch in zijn strenge oordeel, noch in zijn argumentatie was Voetius origineel. Hij sloot aan bij de ideeën van Thomas van Aquino, Erasmus en oudere christelijke schrijvers. Ievens greep hij terug op klassieke auteurs als Cicero en Quintilianus.¹⁶ Fel keerde hij zich tegen Rabelais, wiens carnavaleske spot hij afkeurde. Deze veroordeling was evenmin uitzonder-

lijk, want in katholieke landen stond de Franse schrijver al decennia- lang op indices van verboden boeken. Voetius verwierp het lachen ech- ter op een radicaler wijze dan de meeste andere auteurs uit zijn tijd.

Het traktaat van Voetius verscheen in het Latijn en was bedoeld voor studenten. In Nederlandstalige boeken verbreidde hij zijn ideeën on- der een breder publiek. Hij bewerkte onder meer een *Biegt boeckken der Christenen*, een handleiding waarmee de gelovige zich systematisch van al zijn zonden bewust kon worden. 'Altijd willen lachen en vrolijk zijn' achtte Voetius een zonde. Nog erger was het om te 'spotten met enig gebrek van blindheid, doofheid, kreupelheid, scheelheid, bultig- heid, armoede in den naasten of met enig ander gebrek'.¹⁷ In een ver- handeling over het toneel kwam Voetius op het thema terug. Als streng calvinist wees hij alle toneel af, maar vooral de 'bespottende schouw- spelen' moesten het bij hem ontgelden, omdat daarin 'd'onnozele men- sen onrechtvaardelijk belasterd worden'. Al degenen die voor amuse- ment zorgden, moesten door goede christenen gemedend worden. Zulke voorschriften vinden we al bij kerkvaders als Johannes Chrysostomus, maar Voetius scherpte ze aan, verwoordde ze helder en vond via zijn goedkope boekjes een groot gehoor.

'Goochelaars, dansers, narren en jokspeelders' bestempelde Voetius als 'oneerlijk'. Dat was een belangrijke kwalificatie in een samenleving waarin de scheidslijn tussen eerlijk en oneerlijk grote betekenis had. Komedianten werden hierdoor op één lijn gesteld met misdadigers en prostituties. Iedereen die beroepshalve voor 'ongeoorloofd vermaak' zorgde, moest volgens Voetius door het publiek gemedend worden en de overheden moesten hun optredens verbieden. Kermissen moesten worden afgeschaft en schouwburgen worden gesloten.¹⁸

Voetius had veel medestanders onder predikanten, zoals Petrus Wit- tewrongel, die zich eveneens keerde tegen 'geckerij ende sotten-klap'.¹⁹ Jacobus Hondius nam in zijn *Swart register van duytsent sonden* uit 1679 een apart hoofdstuk over het lachen op. Hij veroordeelde degenen 'die haartzelven en anderen zoeken te vernaken met gekkerij ende zot-ge- klap'. 'Dertel lachen en ginne-gabben over nietige dingen' was in zijn ogen een regelrechte zonde.²⁰ Jacobus Sceperus bestreed overmatig drankgebruik, onder meer omdat dit leidde tot onmatig lachen. Dron- ken lieden zien zich als leeuwen, maar het zijn apen, ze lachen anderen uit maar ze zijn zelf belachelijk, schreef hij in *Den ouden, en huyden- daegschen droncke-man* uit 1665.²¹

Deze ideeën vonden ook weerklank buiten streng-gereformeerde kringen. Reserves ten aanzien van het lachen zijn bijvoorbeeld te vin- den in een verhandeling van de remonstrante hoogleraar Gerard Vos- sius.²² Ook in de katholieke Kerk werd geleidelijk een strengere hou- ding aangenomen, waarbij het om te beginnen pastoors verboden werd vanaf de preekstoel 'gekkernijen oft boerden' te debiteren. In preken werd het 'uitflappen van oneerbare en plat humoristische gesprekken en grappen' bestreden.²³

Het verzet tegen uitbundig lachen past in het stoïcijnse ideaal dat ve- len nastreefden. Dit hield in dat men zich nooit door onbeheerste drif- ten mocht laten meeslepen. Dat gold ook voor het tegendeel: huilen. Huilen en lachen hebben veel gemeen. Beide zijn een teken dat iemand zichzelf niet meer in de hand heeft. Theologen schreven daarom even- eens verhandelingen tegen excessief huilen, bijvoorbeeld bij het over- lijden van verwanten.²⁴

De Hollandse regenten hebben de maatregelen die Voetius voorstel- de, nooit volledig doorgevoerd. En dat althans een deel van het Ne- derlandse lezerspubliek behoefte had aan een positievere visie, blijkt uit de publicatie van een vertaling van een Latijnse verhandeling van Ery- cius Puteanus, die in 1664 in Amsterdam verscheen. Deze Leuvense hoogleraar stelde 'dat de lach een eerlijke zaak is en voor een statig en wijs man wel staat'.²⁵ Hierbij moet worden aangetekend dat de tekst van Puteanus een andere status had dan de twee voorafgaande. Voetius en Vossius schreven serieuze teksten; het betoog van Puteanus was een grappig bedoelde disputatie. Zijn tekst hoefde niet ernstig genomen te worden. Misschien ging het wel om carnavaleske omkeringshumor, want blijkens de titel was het een 'vastenavondpraatje'. Er is in dat ge- val een dubbele bodem; op zijn minst was de houding van deze Leu- vense geleerde ambivalent, te meer omdat hij zich in andere teksten wel degelijk een streng moralist toont, bijvoorbeeld in een traktaat tegen overdadige tafelenoemens.²⁶

Lachen wordt in de geciteerde teksten telkens verbonden met eer en oneer. Kennelijk hadden lachen en eer veel met elkaar te maken. Eer werd gezien als bijna het grootste goed van een mens. Wie als oneer- lijk was bestempeld, werd van iedere sociale omgang uitgesloten. Of, zoals een spreuk luidde: 'Verliest ghij uw Eer, ghij verliest uw aensien en crediet en word van een ijder met de neck aangestien.'²⁷ Wie iemand

uitschold, deed dat dan ook met scheldwoorden die eerloosheid impliceren. Rond 1700 werden in Amsterdam mannen vooral uitgeschilderd voor schelm, in de toenmalige betekenis van 'dood beest'. Dat was des te beledigender, omdat wie zich met krenge bezighield, zoals vilders, letterlijk en figuurlijk aan de rand van de samenleving stond. Vrouwen werden bij voorkeur voor hoer uitgeschilderd, met een nog evidentere implicatie van eerloosheid.²⁸

Eer was vooral een uiterlijke kwestie die afhing van zelfpresentatie en die een publieke zaak was. De angst voor eerverlies was des te groter, omdat schaaft en afkeuring door anderen bepalend waren voor iemands gedrag. Later zouden schuldgevoelens – de afkeuring van het eigen gedrag – belangrijker worden dan schaamtegevoelens. Niet langer de eer, het uiterlijk, was iemands eerste zorg, maar het geweten, het innerlijk. In Noord-Europa vond die overgang sneller plaats dan in het mediterrane gebied, in hervormde landen sneller dan in katholieke, in verstedelijkte gebieden sneller dan op het platteland. In de burgerlijke en door het hervormde geloof gedomineerde Republiek verloor het eerbegrip dus eerder aan betekenis dan in veel andere landen. Toch speelde het in de zeventiende eeuw nog een grote rol, en de tegenstelling tussen eer en oneer was niet toevallig een terugkerend thema in talloze grappen, zoals we nog zullen zien.

Over de vraag of men al dan niet mocht lachen, kon men ook te rade gaan bij etiquetteboeken. Dergelijke werken met gedragsvoorschriften verschenen het eerst in Italië, welk land tijdens de renaissance toonaangevend was. *De hoveling* van Baldassare Castiglione, verschenen in 1528, was het grote voorbeeld.²⁹ Het werd in diverse talen vertaald en nagevolgd. Later verschenen er, onder meer in Frankrijk en Engeland, boeken die niet voor edellieden en hovelingen waren bestemd, maar voor burgers. Kennelijk groeide de behoefte zich te laten leiden door dergelijke gidsen. Hollanders konden dit soort boeken raadplegen in de oorspronkelijke talen waarin ze verschenen of in Nederlandse vertalingen.³⁰

In de voorschriften ten aanzien van het lachen klinkt de invloed door van klassieke auteurs, met name Cicero en Quintilianus.³¹ De verhandeling van de laatste over het lachen verscheen in 1677 bovendien in een Nederlandse vertaling. Beide auteurs drongen aan op matigheid.

In de zestiende en zeventiende eeuw werden zij echter anders gelezen dan in hun eigen tijd. Cicero en Quintilianus schreven voor juristen die zich in de rechtszaal diplomatiek moesten gedragen. Hun voor-schriften werden door schrijvers uit de Renaissance ten onrechte als algemeen geldend opgevat.³²

De schrijvers van etiquetteboeken staan het lachen doorgaans toe, maar niet zonder kanttekeningen. Een van de eerste auteurs die gedragsregels formuleerde was Desiderius Erasmus. Zijn boek werd in de zeventiende eeuw in een Nederlandse bewerking veel gebruikt op scholen. Aan het lachen is een korte paragraaf gewijd, waarin hij pleitte voor een gulden middenweg: 'Het is 't werk der zotten om alle woorden of werken te lachen; het is eigen den dommen om gene te lachen.' Het eerste Italiaanse gedragsboek dat in 1603 in een Nederlandse vertaling verscheen, was *Van den heuschen burgerlijcken ommeegangh* door Stephano Guazzo.³³ Guazzo meent dat teveel lachen verkeerd is: 'Lachen jegens een ieder is ondeugd.' Men moest met 'scherpzinnige ende dappere [schrander] vermakelijckheit' de toehoorders behagen. Dat lachen en vrolijkheid niet zouden passen bij lieden van aanzien bestreed hij. Er zijn immers mensen die 'statig zijn in aanzien en gelaat', maar toch in de omgang 'gants lustig ende kortswijlig'.

Het eerste oorspronkelijk Nederlandse etiquetteboek, *Eene burgerlijcke onderrechinghe*, dateert van 1624. De auteur Godefroy Boot nam een hoofdstuk op getiteld: 'Van de vrolijkheyt ofte gheneuchte.'³⁴ Boot benadrukt dat mensen zich af en toe moeten vermaken, om alle bekommernissen van het dagelijks leven te ontvluchten. Men mag vrolijk zijn mits dat geschiedt met 'geoorloofde, geschikte, Christelijke ende beleefde middelen.' Dit onder verwijzing naar de vele feesten die in de bijbel beschreven zijn. Maakte Jezus zelf niet van water wijn? Maar, zo waarschuwt Boot, een mens moet zich niet altijd overgeven aan vermaak, want dat zou leiden tot zijn 'ondergang en verderf'.

Latere auteurs zijn kritischer. In 1718 verscheen de vertaling van een Frans etiquetteboek, *Kunst der verkering met de waereldt en nodige leerregels om zich daar wel in te gedraagen* van François de Caillieres, waaraan de vertaler en bewerker P. le Clercq een apart hoofdstuk, 'Van de kwinkslagen', toevoegde.³⁵ Hierin wordt de lezer als volgt gewaarschuwd: 'De kwinkslagen worden hoog geacht, doch zijn gemeenlijk nadelig voor hunne uitvinders, en het is zo [wel] gevaarlijk als moeilijck

die voor den dag te brengen, zodat het dikmaals de uiterste voorzichtigheid is er zich van te onthouden en hen in hunne geboorte te smoren, omdat ze in het gemeen iemands waan aanstoot geven, doordien zij een soort van belachelijkheid in hem doen bespeuren.³⁶

Verscheidene auteurs maken onderscheid tussen eerlijke en oneerlijke humor. In de paragraaf over 'de praaf' (de conversatie) schreef Erasmus: 'Laat hij matiglijk lachen om aardige woorden, laat hij tot gene tijd lachen om dingen die oneerlijk zijn gezegd.'³⁶ Dit onderscheid tussen eerlijk en oneerlijk kwamen we eerder tegen bij theologen, zij het dat die de grens scherper trokken.

Veel auteurs geven expliciet aan wat niet gewenst is. Veel aandacht voor schertsen is te vinden in Castigliones *De hoveling*, waarvan in 1662 een Nederlandse vertaling verscheen.³⁷ Schertsen tijdens een conversatie moest met gratie en waardigheid geschieden, zonder 'ijdelheid' of 'kinderlijke zotternijen'. Spotten met iemands gebreken was zonder meer verwerpelijk. Verder was het verkeerd om anderen in woord of gebaar na te bootsen, of om platte woorden en uitdrukkingen te bezigen. Een ander Italiaans etiquetteboek uit de zestiende eeuw, Giovanni Dellacasa's *Galateo*, verscheen pas in 1715 in Nederlandse bewerking, maar was onder de geleterde elite al in de oorspronkelijke uitgave of in Franse vertaling bekend.³⁸ Hierin vinden we ongeveer dezelfde regels terug. Grimassen noemde Dellacasa 'het werk der bootzmakers en koorddansers', dus niets voor welopgevoede heren.

Typend zijn ook de voorschriften van Nicolas Faret, van wiens titel *Den eerlyken jongeling*.³⁹ Wanneer men iets vertelde, waren 'gratmatsen' of een 'vreemd en lachachtig gebaar' uit den boze: 'De minste beweginge, daarin een narrenaar bespeurt werd, gedijsd hem [de verteller] tot oneer'. Volgens de Nederlandse bewerker van De Caillieres' boek mocht men geen grappen maken als die niet te pas kwamen en nooit twee keer hetzelfde vertellen. Dat is iets voor 'zekere mensen die vertellers van hun ambacht zijn'. Iemand na-afen is 'te Janpotaadje-achtig', die kunst 'moet niet geoeffend worden dan door degenen die betaald worden om anderen te doen lachen en is onwaardig om van een eerlijk man gebruikt te worden.'

In navolging van Castiglione schrijft Faret dat grappen over armen en gebrekkigen taboe zijn. Grappen over eigen gebreken mochten al

evenmin gemaakt worden. Een ander populair etiquetteboek uit deze tijd was gebaseerd op dat van de Fransman Antoine de Courtin.⁴⁰ Het gedeelte over schertsen is echter van de hand van de Nederlandse bewerker. Hij is van oordeel dat men nooit met mensen mag spotten, zeker niet met lichamelijke gebreken.

Of grappen origineel moesten zijn, was een kwestie waarover de meningen uiteenliepen. De oudere schrijvers meenden dat men goed voorbereid moest zijn. Castiglione nam zelfs een aantal moppen op die men met gerust hart in gezelschap kon vertellen. Volgens Guazzo kon men veel leren van toneelsukken en boeken met vrolijke verhalen, zoals het kluchtboek van de Italiaanse hofnar Gonella, dat hij zeer 'geneugelijk' noemt. Faret prefereerde eveneens van tevoren bedachte of uit kluchtboeken overgenomen grapjes boven spontane ingevingen.

Toch vonden steeds meer schrijvers dat men oorspronkelijk moest zijn. Volgens Dellacasa moest men zich verre houden van 'oude loopjes', dat wil zeggen belegen moppen. Tijdens de conversatie moest men vooral de indruk vermijden dat men een vooraf geleerd lesje opzegde. Humor moest in elk geval met vlotheid gebracht worden. In een Nederlands manierenboek uit het begin van de achttiende eeuw, *Het groot ceremonie-boeck der beschuafde zeeden*, staat beschreven hoe het niet moet. Het betreft iemand 'die altoos een woordenboekje van geestige zeggingen in zijn zak draagt, daar hij dagelijks in studeert, en hij verschijnt nooit in het gezelschap, dan nadat hij er vijf-en-twintig van buiten heeft geleerd, en dan staat hij op de wacht om gelegenheid te hebben van er één uit de mouw te schudden'.⁴¹

Humor hoorde standgebonden te zijn. Faret benadrukte dat men nooit grappen mocht maken over aanzienlijke lieden. Dellacasa schreef dat men zich verre diende te houden van de platte humor van het gewone volk. Dat laatste wijst erop dat men zich bewust werd van het uitengroeien van de humor van de elite en die van het volk. Ook waar etiquetteboeken zwijgen, zijn ze veelzeggend. In de achttiende eeuw verdwijnt het gebod geen woeste gebaren te maken bij het schertsen. Kennelijk was dat inmiddels overbodig geworden en werd dit algemeen als onbeschaafd gezien.

Etiquetteboeken zijn op het punt van lachen en humor betrekkelijk eenzijdig. Humor verlevendigt de conversatie, mits die gaat over 'eerlijke' onderwerpen en op een 'eerlijke' wijze wordt gebracht. Deze

gedragsadviezen zijn heel wat ruimhartiger dan die van de theologen. Maar over het geheel genomen worden de grenzen aan wat als 'eetlijk' en later als beschaafd gold, wel strikter.

In moralistische verhandelingen en andere literaire werken hebben Nederlandse schrijvers zich eveneens uitgelaten over humor en lachen. De immers populaire dichter Jacob Cats schreef: 'In Hollant is een volck, dat met een aerdig jocken, dat met een soet gedicht een yder weet te locken.' Met het jokken – grappen maken – moest men evenwel maat houden: 't Is goed jocken daer goede gront is, maer maect 't dat 'et niet te bont is.'⁴² Het is een pleidooi voor de gulden middenweg die Cats altijd voorstond. Een strenger oordeel velt Samuel Ampzing, die de nar, de beroepskomeik, gelijkstelt met de leproos en de doedelzak-speler. Hij legt hem in de mond: 'Ik ben van 't leuyenaarsgild en van de bedel-klerken.' De hierbij afgedrukte afbeelding van een nar heeft dan ook zowel iets komisch als iets demonisch.⁴³ Bij Constantijn Huygens vinden we genuanceerder ideeën. In zijn epigram 'Keur van Lachen' spotte hij met slechte sneldichten. Daar wordt niet om gelachen, maar de auteur ervan wordt uitgelachen: 'Het scheidt veel, kluchtig of belachelijk zijn.' Een ander sneldicht van Huygens is 'De Deugd van Lachen', waarin hij stelt dat het vermogen om te lachen de mens onderscheidt van het beest. Naast serieuze dichtwerken schreef Huygens ook een toneelklucht, en hij verdedigde de komedie met het gedicht 'Op de nieuwe Haagsche comedianten'.⁴⁴ Predikanten keerden zich tegen komedies, maar ze moesten 'de roede eens omkeren', meende Huygens. Hij verontschuldigde zich overigens wel tegenover de lezers van zijn bundel *Korenbloemen* dat hij daarin zijn klucht 'Trijntje Cornelis' had opgenomen, die hij afdoet als een 'vodderij': Hij beklemt oont dat het schrijven hem niet meer dan drie dagen had gekost, terwijl de lezer er wel een paar uur mee kon 'lezen en lachen'. Verder wees hij erop dat het bedoeld was als 'kamerspel' om onder vrienden te spelen, niet als toneelstuk. Het kamerspel had een privé-karakter, het toneelstuk had een publiek karakter. Dat is een indicatie dat er in besloten kring andere, en kennelijke wat grovere, vormen van humor werden getolereerd.

Bij veel schrijvers uit de zeventiende eeuw vindt men een ambivalente houding tegenover humor en lachen. De dichteres Catharina Les-

caije schreef in een huwelijksdicht dat 'boerten, jokken en spelen' het tijverdrijf van de jeugd is, maar dat dit, wanneer iemand eenmaal getrouwd is, moet worden afgezworen.⁴⁵ Axilius Roos nam in zijn spreekwoordenbundel *Den Amsterdamsen Diogenes* een hoofdstuk op over 'Dwaesheid, sotheyd, geckheyd', waaruit eenzelfde houding spreekt. Hij citeert de volgende uitdrukking: 'Voor kinderen en gecken [grappenmakers] moet men sig wagten.' En in het hoofdstuk over 'Vreugde en vrolijkheid' schreef hij: 'Vogeltje, vogeltje, niet al te vrolijk, want voor u zijn netten gesteld.'

Alledaagse humor

In hoeverre beïnvloedden etiquette-regels en theologische geschriften de praktijk van het lachen? Soms is er in deze werken zelf een aanwijzing te vinden. In een leerboek voor welsprekendheid uit 1714 lezen we dat er 'een nieuwe manier van doen' is gekomen, al bleef verdergaande beschaving van het lachen wenselijk.⁴⁶ Over de praktijk van het lachen is bijna niets bekend, maar passages in dagboeken, brieven en andere egodocumenten kunnen voor het onderzoek naar het lachen van grote waarde zijn. Een voorbeeld zijn enkele aantekeningen in het dagboek van de Amsterdamsse wijnhandelaar Isaac Pool, bijgehouden tijdens een vakantierisje op het platteland in de zomer van 1670. In een dorp overkwam hem het volgende: 'Wij zagen daar een bedelaarster zo in de voden en dodden, pakken en zakken, kind en korf, linters en flenters, zo gestopt en gepropt, dat ik geloof dat er van Adams tijd af tot nu toe geen slordiger, voddiger, noch verwonderlijker bedelaar ooit gezien geweest is, waarvan wij allen lang met verwondering spraken en zeer om lachten.'

Het gezelschap doet hier precies wat in etiquetteboeken en door predikanten al decennialang ten strengste werd verboden: lachen om anderen ellende. Dat een bemiddelde en geciviliseerde Amsterdamsse koopman en zijn gezelschap aldus reageren, laat zien dat een geschiedenis van de humor niet alleen op grond van etiquetteboeken geschreven kan worden. Hij vertelt bijvoorbeeld ook dat een vrouw de